

בעיות ביישום המודל "קוטב גידול / מרכז גידול" לפיתוח אזורי במדינות מתפתחות – מחקר מייצג במדינת בנדל בניגריה

ג'. א. איגהלו*

תקציר

מאמר זה הוא ניסיון להסביר את כשלונם של ריכוזי תעשייה עירוניים להשפיע על האזורים הכפריים של הארץ, על-פי הנחות המודל של "קוטב גידול מרכז גידול". למודל שתי הנחות יסוד, אשר נבדקו במדינת בנדל בניגריה:

1. השפעתו של מרכז גידול קשורה בקיומו של מבנה מרחבי מסודר ויעיל, ומידה של שילוב בין המרכז העירוני לפריפריה הכפרית שלו. המבנה המרחבי של מדינת בנדל אינו תואם את האופטימום הדרוש להתפשטות השפעה ממרכזי הגידול העירוניים התעשייתיים, ומאפייניו - מורשת השלטון הקולוניאלי הם:
  - א. ריכוז של שלושה מרכזים עירוניים גדולים בדרום מזרח המדינה.
  - ב. אין מרכזים בעלי גודל בינוני.
  - ג. תלות כלכלית חיצונית.
2. התעשיות במרכזים העירוניים צריכות להיות רחבות-היקף, דומיננטיות, בעלות שיעורי גידול גבוהים, וחדשניות על-מנת להשפיע. המרכזים התעשייתיים במדינת בנדל לא עומדים בתנאים אלה.

ממצאים אלה וממחקרים אחרים עולה, שאפקט ההתפשטות לא יתרחש בהשפעת כוחות השוק בלבד. ההשלכות על מדיניות הפיתוח נדונות בפרק הסיכום.

בעיות ביישום המודל במדינות מתפתחות - מחקר מייצג במדינת בנדל, ניגריה

ממחקרים במדינות מתפתחות עולה, שאפקט ההתפשטות שמנבא מודל קוטב גידול/מרכז גידול אינו מתרחש כצפוי, וההשפעות לא חורגות מן המרכזים עצמם. מאמר זה מנסה להסביר את כשלון המודל, ולהקל על יישומו ככלי לפיתוח אזורי במדינות מתפתחות, במיוחד כאלה שירשו מבנה מרחבי קולוניאלי.

אזור המחקר הוא מדינת בנדל, שראתה פיתוח תעשייתי ניכר במרכזים העירוניים בשנים האחרונות. מחקרים מוקדמים הראו, שאפקט ההתפשטות בפיתוח מוגבל למרכזים אלה ולא מגיע לאזורים הכפריים.

* ד"ר ג'. א. איגהלו הוא מרצה בכיר וראש המחלקה לניהול אחוזות.

מסגרת תיאורטית

במסגרת זו תיבדק המידה שבה מתקיימים במדינת בנדל התנאים המפורטים בשתי הנחות היסוד של המודל.

1. מבנה מרחבי מסודר ויעיל, שילוב בין המרכזים לפריפריה. מאפיינים מהותיים בשילוב:
  - א. דגם התיישבותי ברור, תוך מתן תשומת-לב מיוחדת לפיזור הגיאוגרפי של המרכזים העירוניים, למאפיינים המרכזיים של האזור, ולחשיבותם היחסית של המרכזים הפונקציונליים המתמחים בתחום כלשהו.
  - ב. רמה מסוימת של תשתית ורשת תחבורה.
  - ג. רמת פעילות מסוימת בתחום הלא-תקלאי.
  - ד. רמה מסוימת של אינטראקציה מרחבית במסגרת האזור - כגון מסלולי נסיעה, ומעבר שחורות והון.

הדגם ההתיישבותי

בתקופה הטרומ-קולוניאלית מרבית התושבים התרכזו בכפרים קטנים, מלבד העיר בנין. מאז החלת השלטון הבריטי התפתחו מספר מרכזים עירוניים, וההתיישבות במדינה כיום היא רובה בכפרים שבהם פחות מ-20 אלף תושבים, אך גם במרכזים עירוניים המוגדרים כיישובים שאוכלוסייתם 20 אלף תושבים ומעלה.

חרף השינויים הללו, כ-80% מהתושבים עדיין חיים בכפרים קטנים, במיוחד באזורים החקלאיים. גודל היישובים נע בין 10 ל-5,000 תושבים. מפקד משנת 1952 מראה, שמתוך 2,310 נקודות יישוב ניתן לסווג רק שתיים כמרכזים עירוניים. 69 יישובים מנו פחות מ-500 תושבים. ב-1963, רק 55% מתוך 2,323 יישובים מנו פחות מ-500 תושבים. מספר המרכזים העירוניים עלה ל-6. למרות זאת, 82% מתושבי המדינה חיים עדיין ביישובים כפריים. מרבית המרכזים העירוניים הגדולים (50 אלף תושבים ומעלה) נמצאים בדרום מערב המדינה, ומותירים את הצפון בלא מרכז עירוני. עוד בולטת במפת ההתיישבות מרכזיותן של שלוש הערים הגדולות ואי השיויון בפיזורם של המרכזים העירוניים הבינוניים, דבר היוצר חוסר איזון במבנה המרחבי של המדינה. הגם שהנתונים דלעיל מקורם במפקד האוכלוסין האחרון משנת 1963, אין סיבה להניח כי דגם ההתיישבות השתנה מאז באופן משמעותי. ההגירה הכפרית המאסיבית לערים בנין, סאפלה ווארי הביאה לריכוז הפעילות והתשתית התעשייתית במקומים אלה, המקיפים כיום 64% מכלל התעשייה במדינה, ו-74% ממקומות העבודה בתעשייה.

הניתוח דלעיל מצביע על חסרונם של מרכיבי האינטגרציה שפורטו בראשית הפרק. בדיקת מערכי התשתית ודגמי ההתיישבות במדינה עשויה להבהיר את הסיבה לחוסר שילוב ולכך שמרכזי הגידול העירוניים/תעשייתיים לא התפשטו לפריפריה. צורת ההתיישבות הכפרית מקשה על התארגנות קבוצות גדולות של אנשים לשם קבלת תשתית כלכלית ושירותים חברתיים, ולפיכך שירותים אלה ניתנים בעיקר בערים המעטות. כמו כן יש חוסר איזון בהירארכיה של יישובים במדינה: שלוש הערים הגדולות נמצאות בדרום-מזרח המדינה, אין כמעט מרכזים עירוניים בינוניים (20-100 אלף תושבים) שישמשו חוליה מקשרת בין המרכזים הגדולים לבין הפריפריה הכפרית. דבר זה משפיע על מחירי הנסיעה מן הכפרים הנידחים אל הערים המעטות, ומעמיד את תושבי

הכפרים בעמדת נחיתות בכל הנוגע לקבלת שירותים ציבוריים מודרניים כגון בתי-ספר תיכוניים, בתי-חולים, שיווק תוצרת חקלאית ורכישת מוצרי צריכה, ואף מקשה על אינטראקציה חברתית. התוצאה היא שתושבי הכפרים מנותקים מזרם המחשבה והמעשה באזור ובמדינה. כל הגורמים שנמנו לעיל מקשים על האזורים הכפריים לספוג את אפקט ההתפשטות מן המרכזים המתועשים. פיזור הערים על-פי גודלן במדינת בנדל אינו תורם לדיפוזיה המרחבית של תנופת הפיתוח.

קיימים עוד שני גורמים במבנה המרחבי. האחד הוא רשת התחבורה. במדינת בנדל עיקר הנתיבים הם סביב המרכזים העירוניים, ועובדה זו מקשה על שילוב בין חלקי המדינה השונים. הגורם השני במבנה המרחבי הוא המושג "תלות כלכלית חיצונית", ויש לבחון עד כמה הוא קיים במדינת בנדל ובאילו מידה הוא עשוי להסביר את כשלון תופעת אפקט ההתפשטות. יש לבדוק גורם זה לאור אסטרטגיות הפיתוח השונות שנקטו בניגריה החל מהתקופה הקולוניאלית; מדובר בשלושה סוגי מדיניות:

- א. הדגשת הייצור החקלאי והמחצבים לייצוא, על-מנת להפיק רווחים במטבע חוץ לרכישת מוצרי יבוא חיוניים.
- ב. אסטרטגיה לביסוס תעשייה של תחליפי יבוא כדי לחסוך במטבע חוץ ולקדם את התיעוש המקומי.
- ג. תכנון מאקרו-כלכלי על-פי קיינס - שימוש בהשקעת הציבור לתפוקת הון מקסימלית בכלכלה ככלל.

שתי הגישות הראשונות שלטו בתקופה הקולוניאלית, ואילו בתקופה שלאחר קבלת העצמאות שלטו הגישה השנייה והשלישית. מן האסטרטגיות הללו נובע משק מזומנים הנסמך במידה רבה על הייצור (בעבר - מוצרי חקלאות; כיום - מחצבים) ועל יבוא מוצרים וסחורות מאירופה ומארה"ב. 90% מרווחי הייצוא של ניגריה באים מייצוא נפט. תלות כה גדולה במוצרים ראשוניים חושפת את המדינה לתנודות מחירים אקראיות שהשפעתן הריפה על רווחי הייצוא, מאזן התשלומים, והיכולת ליישם מדיניות פיתוח עקבית.

נטייתם הראשונית של המתכננים בתקופה הפוסט-קולוניאלית היתה לכיוון מדיניות של תחליפי יבוא בתעשייה, במטרה להאיץ את התיעוש בדרך של יבוא סחורות תעשייתיות ראשוניות ורכישת טכנולוגיה. אולם ידוע, שכל תשומה בתהליך התעשייתי נובעת מיבוא ודבר זה מנע מניגריה את ההזדמנות לבחון, להעריך ולפתח את משאביה העצמיים. התלות העיקרית בתשומות מיובאות מחלישה את אפקט הזיקה של אסטרטגיה זו. כבר נטען שמדיניות תחליפי היבוא רק מחריפה את תלותה של ניגריה במדינות מפותחות ומחייבת אותה להגביר את הייצוא על מנת לשלם את הוצאות הסחורות והתשומות המיובאות. כן נטען שמדיניות זו לא הביאה לשינוי במבנה הכלכלי המרחבי של המדינה, אלא קבעה לכל היותר, את מיקום התעשיות באזורי הנמלים או בקרבת שווקים סיטוניים במקומות מרכזיים במדינה. מכך נובע, שאסטרטגיה זו מחזקת את המבנה הארגוני והמרחבי שנקבע על-ידי הממשל הקולוניאלי הבריטי.

ישנה ביקורת גם כלפי מדיניות התכנון המאקרו-כלכלית הקיינסיאנית שיושמה מאז קבלת העצמאות. חולשתה העיקרית של מדיניות זו היא ההנחה, שהתנאים לפיתוח מתקיימים בשווה עם גורמים אחרים, וכי שינויים עשויים להתחולל אוטומטית - היינו, גישות, מוסדות וטכניקות יתאימו עצמם אוטומטית לתהליך הפיתוח בהשפעת הגידול בהשקעות, ללא התערבות ממשלתית. אסטרטגיות הפיתוח השונות רק מגדילות את תלותה של ניגריה במדינות המפותחות, וכל זמן

שתלות זו תתקיים, הפיתוח ייעשה באמצעות המבנה המרחבי הקיים, והסיכוי לצמצם את הפערים במדינה ימשיך לחמוק מידי המתכננים.

יש הגורסים שבמדינות המפותחות, הושגה היציבות, ולאחריה הירידה בגרף הפערים רק בעקבות מנגנונים קריטיים, וכושר הייצור הטכנולוגי. כל עוד מנגנונים אלה מושפעים מגורמים חיצוניים, לא תתאפשר סגירת הפערים המבניים במדינות מתפתחות.

מן הדיון בתלות הכלכלית החיצונית של המדינות המתפתחות עולות שתי שאלות:

1. באיזו מידה קיימת בעיית התלות במדינת בנדל?
2. אם בעיה זו קיימת, עד כמה היא מסבירה את כשלון המרכזים העירוניים התעשייתיים להעביר את אפקט ההתפשטות לפריפריה הכפרית?

לא ניתן להבין את המבנה המרחבי של מדינת בנדל ואת הגורמים שעיצבו אותו אם נתעלם מהיבטים היסטוריים של התפתחות מבנה זה. בחינה מדוקדקת של המבנה המרחבי של מדינת בנדל מצביעה על מאפיינים אחדים של תלות כלכלית חיצונית: כבר הוזכרה השפעת המדיניות הבריטית על דגמי ההתיישבות בניגריה בכלל ובבנדל בפרט, שבעקבותיה חלה התפתחות במספר ובגודל היישובים העירוניים, וחשיבותם עלתה. המדיניות הקולוניאלית כיוונה אל עבר הייצור החקלאי לייצוא, ולפיתוחה של רשת תחבורה. בתקופה זו ניתן היה לתאר את כלכלת ניגריה ובכללה מדינת בנדל כ"כלכלת מסחר". הממשל הקולוניאלי עודד את הסקטור הייצואני על מנת לספק חומרי גלם לתעשייה המקומית. הייצוא נעשה דרך חברות המסחר הבריטיות, שייצאו את חומרי הגלם (מוצרים ראשוניים) וייבאו סחורות מוגמרות ומוצרי צריכה.

על-מנת לנצל את משאבי פנים הארץ ולהקל על הייצוא, התעורר הצורך בפיתוח תשתית לתחבורה ולתקשורת, נסללו דרכים ומסילות ברזל, והוקמו נמלים. כבר נטען שמדיניות זו של פיתוח רשת תחבורה, שמטרתה היתה להקל על העברת מוצרי יצוא ראשוניים, ולא דווקא לסייע לאינטגרציה הכלכלית של ניגריה, היא ראשיתו של חוסר האיזון בפיתוח הכלכלי בין הדרום לצפון ניגריה. טענה זו תואמת את ההנחה שהקולוניאליזם הוליד צורות התפתחות שונות מאלו הנשלטות על-ידי ממשל עצמאי ללא התערבות חיצונית.

חלוקת השירותים בתקופה הקולוניאלית התבססה על סיווג הערים. במדינת בנדל לא היו ערים בדירוג א'. 3 ערים קיבלו דירוג ב' - כולן ערי נמל. כל 19 הערים שנקבע להן באותה עת דירוג ב' נמצאו לאורך תוואי מסילות הברזל או ליד החוף. סיווג נקבע על-פי קרבתן לנמלים, ולא על-פי גודלן או חשיבותן המסורתית. מתוך 6 הערים במדינת בנדל שקיבלו דירוג ג', היו כולן (מלבד העיר בנין) ערי חוף, סמוכות לים, או בנויות על תוואי הנהר ניגרי ובסמוך לו. סיווג זה קבע את חלוקת השירותים במדינת בנדל. הדגש על הייצוא, פיתוח התשתית התחבורתית והתקשורתית וחלוקת שירותי הרווחה על-פי סיווג הערים הביאו ליצירת יתרון לאזורי חוף כגון ווארי וסאפלה. מדיניות זו יצרה העדפה ברורה כלפי אזורי הדרום על פני האזורים הפנימיים בצפון.

גם לחברות פרטיות היה חלק פעיל בפיתוח הייצוא. רוב ההשקעות התרכזו באזורי החוף הדרומיים ושם הוקמו משרדים ראשיים, מחסנים וקווי תקשורת עיקריים. גם האזורים הפנימיים נהנו במידה מסוימת מן ההשקעות החיצוניות, ודבר זה השפיע רבות על רמת התעוּש, ההכנסה, התעסוקה ותחומים נוספים. באזור החוף, נהנו מן ההשקעות בעיקר הערים ווארי וסאפלה, ובפנים הארץ - העיר בנין.

החוקרים הדגישו את השפעתם המכרעת של המשאבים הטבעיים והייצור החקלאי על המבנה המרחבי בשלבי הפיתוח הראשוניים. במדינת בנדל ובניגריה כולה, משאבי הטבע השפיעו מאד, בהיותם הגורם לקביעת מיקומם של מפעלים לעיבוד ראשוני של התוצרת המקומית

המיועדת לייצוא - מדיניות תעשייתית שהיתה בתוקף מאז התקופה הקולוניאלית ותקפה גם היום. משאבים טבעיים כגון נפט, גז טבעי, מוצרי דקלי קוקוס, קקאו, גומי ומוצרים אחרים מן היערות השפיעו על מיקום תעשיות חומרי הגלם במדינת בנדל. משאבים אלה היו המקור לעיקר ההכנסות מייצוא לפני שעלה משקלו של הנפט הגולמי.

השפעת מדיניות השבחת הייצוא ותחליפי היבוא במדינת בנדל

מדיניות השבחת הייצוא ננקטה מאז התקופה הקולוניאלית, ואילו מדיניות תחליפי היבוא שייכת בעיקר לתקופה שלאחר קבלת העצמאות. השבחת הייצוא פירושה עיבוד ראשוני לחומרי גלם או מוצרים מן הטבע במטרה להעלות את ערכם לייצוא - כמו זיקוק של מוצרים ראשוניים טרם ייצואם. השבחת הייצוא מחייבת הקמת מפעלים קרוב למקום הפקת המוצרים הראשוניים על מנת לטפל בחומרי הגלם - בעיקר עץ, מוצרי דקלי קוקוס וגומי.

המיקום שייבחר למפעלים יהיה כזה, שיאפשר העברה קלה ונוחה של חומרי הגלם אל המפעל ושל המוצר המושבח מן המפעל אל נמלי הייצוא. אנו גורסים כי מדיניות השבחת הייצוא תרמה להקמת מפעלים בעיר בנין, בספאלה ובווארי, והינה אחד הגורמים לריכוז הפעילות התעשייתית בערים אלה.

מפעלים לתחליפי יבוא אמורים לאפשר ייצור מקומי של מוצרים (בעיקר מוצרי צריכה) שנהוג היה ליבואם, על מנת לחסוך במטבע חוץ ולקדם את התעשייה המקומית. למפעלים כאלה נטייה להתמקם בסמוך לשווקים למוצרי צריכה. הגורמים המשפיעים על בחירת המיקום למפעלים אלה: הכרת השווקים המקומיים ומערך ההשקעות המקומיות ופיזורם, והכרת מחירי המידע ומהימנותו. גורמים אלו, בתוספת גורם הביקוש, הביאו לריכוז תעשיות תחליפי היבוא במרכזים העירוניים.

כאשר הממשלה מעורבת במדיניות זו של תחליפי יבוא, בחירת המיקום למפעלים הושפעה משיקולים פוליטיים ולא רק כלכליים, ודבר זה הביא לפיזורם של חלק מהמפעלים ברחבי המדינה, אם כי עדיין רובם מרוכזים סביב הערים הגדולות.

מסקנת הדיון שלעיל היא, שהן מדיניות השבחת הייצוא והן מדיניות תחליפי היבוא הביאה להעדפת המרכזים העירוניים למרות שקיימים כיוסי תעשייה גם באזורים אחרים, ולפיכך יש לראות באסטרטגיות אלה גורמים המשפיעים ביותר על דגמי ההתפתחות המרחביים של המדינה.

כמו-כן עולה המסקנה, שאסטרטגיות הפיתוח הפוסט-קולוניאליות תרמו לחיזוק המערכת הקולוניאלית של הארגון המרחבי במדינת בנדל, מערכת שהמבנה שלה הוכתב על-ידי פריסת הייצוא החקלאי ורשת התחבורה. שתי האסטרטגיות שנדונו לעיל, וכן הארגון המרחבי הנובע מהן, מעידים על תלות כלכלית חיצונית. אולם קשה לקבוע אם גורם זה לבדו השפיע על הארגון המרחבי של מדינת בנדל. נראה שגם שיטת התכנון הריכוזי השפיעה רבות על הארגון המרחבי, אולם טענה זו לא התבססה במחקר.

ההנחה השנייה של מודל מרכזי גידול, היא קיומו של מבנה מסוים בתעשייה במרכזים העירוניים: התעשיות האידאוליות להשגת השפעה מרחבית משמעותית הן רחבות-היקף, בעלות שיעור גידול גבוה, ומשתמשות בטכנולוגיה מתקדמת וביחודשים אחרים. כן נדרשת רמת אינטראקציה גבוהה בין התעשיות והמפעלים לבין עצמם על-מנת שישמשו חוליה מקשרת עם העורף הכפרי הן במישור הפוקנציונלי והן במישור המרחבי.

ניתוח מבנה התעשיות במרכזים העירוניים העיקריים מעיד שהתנאים המפורשים בהנחת היסוד הזאת אינם מתקיימים. מרבית מפעלי הייצור במדינת בנדל קטנים, ורובם משתמשים בטכנולוגיה פשוטה ועוסקים בייצור קל. כמו כן, אין קשרים תעשייתיים חזקים בין המרכזים העירוניים לבין אזורי פנים הארץ. לפיכך, ניתן להסיק שריכוזי תעשייה עירוניים לא גרמו לאפקט ההתפשטות המצופה הואיל ולא התקיימו שני התנאים הבסיסיים להעברת אפקט ההתפשטות: אינטגרציה בין המרכזים לאזורי השוליים; ומבנה תעשייתי מסוים במרכזים.

מסקנות

לאור כשלונם של ריכוזי התעשייה העירוניים לגרום לאפקט ההתפשטות, יש לבחון מחדש את ההנחה שהשקעות הון במרכזי צמיחה תעשייתיים עירוניים יביאו אוטומטית להתפשטות הפיתוח בפריפריה - במיוחד אין הדבר כך במדינות מתפתחות בעלות מורשת קולוניאלית בארגון המרחבי. במדינות אלה חסרים האינטגרציה המרחבית והמבנה התעשייתי המתאים ליצירת אפקט ההתפשטות של הפיתוח. דומה שמודל מרכזי הגידול אינו מתאים לפיתוח אזורי במדינות אלה. יש להשקיע ישירות באזורים הכפריים ולהשלים את המדיניות על-ידי עידודם של המרכזים הבינוניים בפריפריה הכפרית. זאת, על מנת לשפר את נגישותם של הכפרים אל השירותים העירוניים השונים.

ביבליוגרפיה

- Barnet, N.J. and Morse, C. (1963): *Scarcity and Growth: The Economics of Natural Resources Availability*, Baltimore Press.
- Beyers, W.B. (1974): "On Geographical Properties of Growth Center Linkage Systems", *Economic Geography* Vol. 50, pp. 203-218.
- Boudeville, J.R. (1966): *Problems of Regional Economic Planning*, Edinburgh University Press.
- Darwent, D.F. (1969): "Growth Poles and Growth Centres in Regional Planning - A Review", *Environment and Planning*, 1, pp. 5-32.
- Federal Republic of Nigeria (1973): National Youth Corps, Lectures for Orientations Course, July.
- Filano, M.O. (1981): Regional Planning in Nigeria. The Critical Issue of Economic Dependency, Paper Presented at the Annual Conference of the Regional Planning Committee of the Nigeria Geographical Association at the University of Ife, March, 13th-14th.
- Gaile, G.L. (1974): "Testing Growth Centre Hypotheses", *Environment and Planning*, pp.185-189.
- Idem, (1979): "Spatial Models of Spred-Backwash Processes", *Geographical Analysis*, 11, pp.173-287.
- Idem, (1980): "The Spread-Backwash Concept", *Regional Studies*, 14.
- Gilbert, A. (1975): "A note on the incidence of development in the vicinity of a growth centre", *Regional Studies*, 9, pp. 325-333.
- Ginsburg, N. (1956): "Natural Resources and Economic Development", *Annals of Association of American Geographers*, 47 3, pp. 197-212.
- Hakam, A.N. (1977): "The Locational Pattern of Foreign Industrial Investments in Nigeria", in: Teriba, O. and Kayode, M.O. (eds.), (1977): *Industrial Development in Nigeria: Patterns, Problems and Prospects*, Ibadan University Press.
- Hansen, N.M. (1967): "Development Pole Theory in a Regional Context" *Kyklos*, 3, pp. 709-727.
- Hechter, (1972): "Industrialisation and National development in the British Isles", in: Baster, M. (ed.), *Measuring Development: The role and Adequacy of Development Indicators*, Frank Cass, London, pp. 155-182.
- Hermansen, T. (1972): "Development Poles and Related Theories", A Sinoptic Review, in: Hansen N.M. (ed.), *Growth Centers in Regional Economic Development*, Free Press, New York, pp. 160-207.
- Hirschmann, A.O. (1958): *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press.
- Hodder, B.W. (1971): "Natural Resources and Tropical Development", in: Mountjoy, A.B. (ed.), *Developing the Underdeveloped Countries*, Macmillan Press.
- Ighalo, J.I. (1983): The Spatial Development Impact of Urban Industrial Concentration in

- the Bendel State of Nigeria 1964-1977, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Cambridge, England.
- Kilby, P. (1969): *Industrialisation in an Open Nigerian Economy 1945-1966*, Cambridge University Press.
- Lasuen, J.R. (1969): "On Growth Poles", *Urban Studies*, 6 2, pp. 137-161.
- Lewis, W.A. (1971): "An Appraisal of Industrial Development Programme", *Quarterly Journal of Administration*, No. 3.
- Mabogunje, A.L. (1971): "Changes in Socio-Economic and Cultural Patterns Caused by Industrialization - A Regional Differentiation", *African Spectrum*, 3/71, Hamburg.
- Idem, (1978a): "Growth Poles and Growth Centres in Regional Development of Nigeria", *URISD*, Geneva.
- Idem, (1978b): *On Developing and Development*, University Lecture, Ibadan University Press.
- Idem, (1980): *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press.
- Moseley, M. (1973a): "Growth Centres - a shibboleth", *Area*, 5, pp. 143-150.
- Idem, (1973b): "The Impact of growth Centres in Rural Regions 1. An analysis of spatial patterns in Brittany", *Regional Studies*, 7. pp. 57-75.
- Idem, (1973c): "The Impact of Growth Centres in Rural Regions 1. - An analysis of spatial flow in east Anglia", *Regional Studies*, 7, pp. 77-94.
- Nichols. V. (1969): "Growth Poles: An evaluation of their propulsive effect", *Environment and Planning*, 1, pp. 193-203.
- Obi, A.W. (1978): "Development Through Self-reliance Theory and Policy Implication for Nigeria", *Nigeria Journal of Economic and Social Studies*, 20, 1, pp. 1-20.
- Onokerhoraye, A.G. (1980): *Bendel State: A Survey of Resources for Development*, Nigerian Institute of Social and Economic Research.
- Parr, J.B. (1979): "Spatial Structure as a Factor in Economic Adjustment and Regional Policy", in: Maclennan, K. and Barr, J.B. (1979) (ed.), *Regional Policy, Past Experience and New Directions*, Marlin Robertson & Co., pp. 191-210.
- Perroux, F. (1950): "Economic space theory and applications", *Journal of Economics*, 64.
- Richardson, H.W. (1976): "Growth Pole Spillovers: The Dynamics of Backwash and Spread", *Regional Studies*, 10, pp. 1-9.
- Robinson, G & Salih, K.B. (1971): "The Spread of Development Around Kuala Lumpur : A Methodology for Exploratory Test of Some Assumptions of Growth Pole Model", *Regional Studies*, 5, 303-311.
- Stouffer, S.A. (1940): "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance", *American Sociological Review*, 5, 6, pp. 843-867.
- Stuckey, B. (1975): "Spatial Analysis and Economic Development", *Development and Change*, VI, 1, pp. 89-101.